

Венгринюк М. І., Веселовська Н. В., Мельник О. М.,
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, м. Івано-Франківськ

СПЕЦИФІКА ЛЕКСИЧНОГО І ГРАМАТИЧНОГО ВИБОРУ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ТЕКСТАХ (НА МАТЕРІАЛІ ФАХОВИХ СТАТЕЙ НАФТОГАЗОВОГО ПРОФІЛЮ)

У статті розглянуто словотворчі, лексичні, морфологічні та синтаксичні особливості вибору мовних засобів у науково-технічному тексті відповідно до структури та внутрішніх законів української мови. Подано рекомендації щодо унормування та правильного використання української науково-технічної термінології нафтогазової галузі.

Ключові слова: терміносистема нафтогазової галузі, мовна норма, мовна традиція, активні дієприкметники, віддієслівні іменники, пасивні конструкції.

В статье рассмотрены словообразовательные, лексические, морфологические и синтаксические особенности выбора языковых средств в научно-техническом тексте в соответствии со структурой и внутренними законами украинского языка. Поданы рекомендации относительно нормирования и правильного использования научно-технической терминологии нефтегазовой отрасли.

Ключевые слова: терміносистема нафтогазової галузі, мовна норма, мовна традиція, активні частини, віддієслівні іменники, пасивні конструкції.

The article deals with word-building, lexical, morphological and syntactic peculiarities of linguistic means selection in scientific and technical texts in accordance with the Ukrainian language structure and inner laws. Recommendations concerning standardization and correct use of Ukrainian language scientific and technical terminology of oil and gas sphere have been developed.

Key words: term system of oil and gas sphere, language norm, active participles, verbal nouns, passive constructions, language tradition.

Одним із важливих завдань сучасної лінгвістики є вивчення різних видів текстів, неоднорідних за стильовою та жанровою належністю. У зв'язку зі стрімким розвитком науки і техніки особливої актуальності набуває дослідження науково-технічного тексту, який упродовж свого становлення і розвитку виробив певну систему лексико-граматичної репрезентації, об'єктивував комплекс стилістичних засобів вираження позначуваних явищ і понять, установив норми контекстуального функціонування одиниць різних мовних рівнів.

У стрункій і визначеній системі, що функціонує за чітко встановленими правилами і законами, лексичні, граматичні і стилістичні відхилення, здається, можна звести до мінімуму. Однак навіть поверховий аналіз сучасних науково-технічних текстів засвідчує протилежне. Ґрунтовне опрацювання джерельної бази – наукових статей нафтогазової галузі («Науковий вісник ІФНТУНГ» за 2012 рік) – дозволило окреслити ряд проблем, які потребують глибокого лінгвістичного осмислення. До найважливіших з них, на нашу думку, належать нормалізація науково-технічної термінології (обмеження синонімії, вилучення з ужитку невдало адаптованих до української мовної традиції іншомовних термінів, кальок з російської мови, уникнення лексичної надмірності в позначенні понять); упорядкування морфології та синтаксису фахових текстів (граматичне унормування віддієслівних іменників, пасивних конструкцій з дієсловами на -ся, заміна активних дієприкметників теперішнього часу, коригування описових конструкцій (дескрипцій) та ін. Вирішення цих проблем не можливе без інтегрованих досліджень, тобто без тісної співпраці мовознавців та фахівців профільних галузей. С. Дорошенко вдало зазначає: лінгвістичну інтерпретацію явищ і понять ускладнює те, що змістова та логічна складова досліджуваних понять, явищ, процесів часто виходить за межі компетенції лінгвістів [2].

Мета статті – виявити труднощі, пов'язані зі слововживанням та граматичним вибором в науково-технічних текстах нафтогазової галузі. Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

1. Розкрити стан дослідження проблеми, пов'язаної з лінгвістичною інтерпретацією термінології нафтогазової галузі.

2. Окреслити типові помилки та труднощі, пов'язані з лексичним і граматичним вибором у текстах наукових статей нафтогазового профілю.

Науково-технічний текст є предметом дослідження багатьох лінгвістів. Учені виокремлюють ознаки, жанри, акцентують на особливостях функціонування одиниць різних мовних рівнів. Особливу увагу звертають на терміносистему, її кодифікацію, зокрема на чітку відповідність термінів мовним нормам [1], [2], [4], [5], [9]. С. Дорошенко, висвітлюючи питання впорядкування системи понять нафтогазової галузі і термінів на їх позначення, виокремлює проблеми, що потребують мовознавчого вирішення, як-от: вилучення з ужитку буквализмів російських термінів; узгодження національного та міжнародного компонентів у терміносистемі; точний переклад термінів з однієї мови на іншу; граматична стандартизація процесових понять [2, с. 15-17]. М. Гінзбург зазначає, що на часі є прийняття єдиної мовної концепції щодо укладання термінологічних слівників, яка би ґрунтувалася на рекомендаціях мовознавців, термінологів і науковців профільних галузей [9].

У нашому дослідженні ґрунтовніше проаналізуємо такі питання.

1. Заміна активних дієприкметників теперішнього часу з суфіксами -уч- (-юч-), -ач- (-яч-) у термінах нафтогазового профілю та лінгвістичне коригування невдало адаптованих до словотвірної системи української мови іншомовних слів відповідної словотвірної моделі.

Ще у 20–30 рр. ХХ століття мовознавці порушили питання про граматичний статус т. зв. активних дієприкметників на -чий (*плануючий, незадовольняючий, керуючий*). Учені вважали, що в українській мові є лише па-

сивні дієприкметники на -ний, -тий, наприклад, *вимірний, обслуговний, затискний, захопний, швидкорізальний* тощо) [1]. Олена Курило, ґрунтуючись на українській народній традиції, вважає активні дієприкметники такими, що втратили відтінок дії (семантично і граматично вказують лише на прикмету, властивість), називаючи їх віддієслівними прикметниками. Дослідниця зазначає: «Функціями своїми прикметники дієслівного походження цілком дорівнюють іншим прикметникам: вони можуть правити за атрибут, предикат, також суб'єкт, але ніколи не мають функції апозитивно-предикативної, як російські дієприкметники в літературній мові» [4, с. 26-27].

Граматичну надмірність вживання віддієслівних прикметників у науково-технічних текстах можна пояснити кількома чинниками. По-перше, це активний вплив процесу русифікації наукового і технічного мовлення. По-друге, науково-технічні тексти, зокрема нафтогазового профілю, в основі лексико-граматичного функціонування яких є процес, дія, спрямовані на те, щоб наповнити терміносистему галузі якомога більшою кількістю слів зі значенням процесовості. Відчутним є ефект стилістичного переобтяження. Дослідники нафтогазової сфери надають перевагу віддієслівним формам з суфіксами -ач- (-яч-), -уч- (-юч-) замість питомих українських форм, утворених на основі народної мовної традиції слововживання і словотворення. Є кілька способів замінування віддієслівних прикметників на -чий. Найчастіше це здійснюють за допомогою віддієслівного прикметника із суфіксами -льн(ий), -івн(ий), -ч(ий), -к(ий), -лив(ий), -уч(ий), -ав(ий), -ив(ий), утвореного від основи інфінітива недоконаного виду (*вимірювальний прилад, розширювальні долота, енергогенерувальні установки, фільтрувальний папір, гальмівний пристрій, горюча речовина, негорюча суміш, плавучий док, летка олія, мінливий відтінок*); іменника-прикладки (*збираюча лінза – лінза-збирач*); словосполучення з відповідною формою керування (*перебуваючий на ремонті – поставлений на ремонт*). Якщо жоден із названих способів не є доречним, можна використати описову конструкцію. Однак, на думку С. Караванського, розгорнутий зворот у термінологічній практиці не завжди є доречним. У текстах трапляються такі збіги словесних форм, що вживати слова «який» або «що» не можна, бо часте повторення їх стилістично не виправдане [3, с. 101].

Оптимальним варіантом розв'язання проблеми віддієслівних прикметників є врахування української мовної традиції. На цьому наголошує й С. Караванський. До частовживаного у фахових текстах дієприкметника «діючий» дослідник добирає такі синоніми: *покликаний/згодний, готовий, звиклий діяти, діяльний, активний, ефективний, чинний, діювий, робочий, ходовий, в дії, в роботі, в ходу* [3, с. 98-100]. Тож граматично виправдано, на нашу думку, словосполучення «діюча свердловина», «недіючі трубопроводи» замінити так: «*робоча свердловина*», «*неробочі трубопроводи*».

Порушення норм використання віддієслівних прикметників спостерігаємо не тільки на рівні питомо українських слів, а й запозичених. Іншомовне слово, екстраполюючись у словотвірну систему певної мови, активно «запозичує» її словотвірні моделі. Щодо української науково-технічної мови, то цей процес часто відбувається з порушенням норм. Наприклад, *коректуюче цементне стискання, інгібуючі властивості, флегматизуюча речовина*. Неконтрольований процес призводить до утворення ненормативних аббревіатур, як-от: МФК (*мінімальна флегматизуюча концентрація*), що, безперечно, не сприяє уніфікованості терміносистеми нафтогазової галузі.

2. Унормування категорії стану дієслів (пасивних дієслів на -ся).

Мовознавці звертають увагу й на те, що сучасний науково-технічний текст суттєво перенасичений дієслівними формами на -ся (Н. Бабич, М. Гінзбург, О. Кочерга, З. Куньч, О. Сербенська). Цей процес відбувся так стрімко, що конструкції з дієслівними формами пасивного стану вже стали типовою ознакою науково-технічного мовлення, хоча «за нормами української мови дієслова на -ся можна вживати лише як зворотні» [4, с. 87-88]. Проведене дослідження засвідчує, що переобтяження науково-технічного тексту дієслівними формами на -ся є недоречними не тільки з граматичного, а й зі стилістичного боку. Нагромадження пасивного стану призводить до ефекту стилістичної надмірності, однотипності наукового викладу, звуження парадигми вияву безособовості, знеособлення мовлення.

Граматичного і стилістичного коригування потребують насамперед ті конструкції, які пов'язані з порушенням суб'єктно-об'єктної кореляції. Маємо на увазі некоректне, ненормативне вживання особи-діяча (логічного підмета) у формі орудного відмінка (*фахівцями розробляються рецептури бурових розчинів, одержані значення порівнюються дослідниками*). Такі звороти, з одного боку, надають науковому мовленню забарвлення книжності, граматично ускладнюють текст, а з іншого – спрямовують науковий виклад у площину представлення об'єкта, а не дії чи суб'єкта, який логічно виконує цю дію.

Спостереження над фактичним матеріалом приводить до висновку про те, що ключові позиції в терміносистемі нафтогазової галузі мають не назви об'єктів, а назви дій і процесів, які найбільшою мірою пов'язані з описом технологій розвідування, буріння, видобування, транспортування нафти і газу, тому й потребують відповідного стилістичного і граматичного акценту. Наприклад, у конструкції *трубопровід укладається (зварюється, обладнується, монтується)* варто зробити акцент на дії, а саме: *трубопровід укладають (зварюють, обладнують, монтують)*, бо ключовою є не назва об'єкта, а назва процесу, який найбільшою мірою визначає ступінь наповненості тексту валентними віддієслівними актантами (*як? де? коли? з якої причини? чим?* тощо).

З цією ж метою потребують введення в контекст імпліцитного (узагальнено-відстороненого) діяча конструкції на зразок *нафта та газ постачаються, родовища розвідуються, монтаж трубопроводу виконується, вода подається, обсадні колони цементуються* (доречно сказати: *нафту та газ постачають, родовища розвідують, монтаж трубопроводу виконують, воду подають, обсадні колони цементують*).

3. Звуження контексту використання віддієслівних іменників на -к(а).

Поширеним лексичним упущенням у науково-технічному тексті є нерозрізнення семантики віддієслівних іменників на -к(а) у значенні дії (процесу і наслідку). Важливо вживати як різні самостійні терміни такі поняття, що означають, по-перше, вияв діяльності, функціонування; по-друге, подію, яка відбулася чи відбудеться

в точно окреслений момент; по-третє, кінцевий продукт чи підсумок, що завершує що-небудь. За рекомендацією ДСТУ 3966–2009, дію позначають іменниками з суфіксами -нн(я), -тт(я), утвореними від дієслів недоконаного виду, тож вживаємо *розроблення родовища, компонування низу бурової колони*. Подію, відповідно, позначають іменниками з суфіксами -нн(я), -тт(я) від дієслів доконаного виду: *доставлення запасних деталей, розроблення підземних запасів, підготовлення бурового розчину*. Як результат – *розробка технологічної схеми, об'єкт – відтяжка* (трос), *універсальна обв'язка*.

Іменники *відтяжка, установка, розробка, обв'язка, переробка, відправка, оцінка* бурового розчину, *доставка* не означають дії, яка відбувалася, відбувається чи відбуватиметься. Слід розмежовувати три різні терміни: *перевіряння, перевірення, перевірка; розв'язування, розв'язання, розв'язок; оброблення, оброблення, обробіток; доставляння, доставлення, достава; ділення, поділення, поділ; споруджування, спорудження, споруда; розтягування, розтягнення, розтяг*.

4. Лексико-семантичний вибір синонімічних назв об'єктів, дій, процесів у науково-технічних текстах нафтогазового профілю.

Правильний вибір слів залежить від розрізнення їх значень. Розгляньмо один із таких прикладів. В англійській, німецькій та французькій мовах функціонує термін «*pumpr*», «*pumpre*» як загальна назва пристроїв для напірного переміщення рідин. В українську мову цей термін потрапив, імовірно, через польську і був адаптований до місцевого мовного ґрунту. Завдяки посередництву російської мови до вітчизняного термінологічного обігу увійшов і термін «насос», однак, маючи дуже малу дериваційну здатність, не зміг стати основою для творення нових термінів. Підтвердженням цього є використання для найменувань технологічних процесів дієслова «качати».

Використання таких слів як термінів, на думку М. Д. Гінзбурга, призводить до руйнування структури української терміносистеми. Термінолог рекомендує для найменування технологічного процесу напірного переміщення рідин використовувати дієслово «помпувати», утворене від назви пристрою, за допомогою якого такий процес відбувається. Крім того, як вважає вчений, слід остерігатись абсолютної взаємозаміни: «газоперекачувальний агрегат» подавати як «газоперепомповувальний» теж не слід, оскільки переміщення газу можливе лише за умови його стиснення з підвищенням тиску газу і температури. Для такого процесу слід використовувати термін *компримування газу*, оскільки пристроєм, що компримує газ, є компресор. Російськомовний термін «закачивание цемента» може мати український відповідник з дієсловом запомповування, бо помпи можуть переміщувати рідину різної в'язкості (зокрема із твердими та газоподібними домішками) [9].

Причиною плутанини часто є дослівний переклад російського слова «*емкость*», що має значно ширше лексичне значення, оскільки в російській мові його вживають, як демонструє М. Гінзбург, і у значенні скалярної фізичної величини, і у значенні посудини для зберігання чи перевезення чогось, і здатності наповнити щось. Тому словосполучення «*перевезення в ємностях під тиском*» є ненормативним, доцільніше сказати *перевезення у баках, посудинах, резервуарах*.

Отже, лексичні, граматичні відповідники ненормативних слів і конструкцій, представлені в державних стандартах, фактичний матеріал, висновки лінгвістів і фахівців нафтогазової галузі засвідчують, що основою формування вітчизняної нафтогазової термінології є передусім українська мовна традиція словотворення, слововживання і побудови одиниць граматичного рівня. Надання переваги активним формам над пасивними, розмежування видових значень у семантиці віддієслівних іменників, вилучення з ужитку ненормативних дієслівних форм на -ся, врахування характеру словотвору в українських прикметниках та іменниках – це ті чинники, які сприятимуть вживанню природніших й економніших для української мови лексико-стилістичних і граматичних засобів, а також правильному вибору мовних одиниць у перекладі фахових текстів.

Перспективою подальших досліджень є унормування різних лексико-семантичних груп терміносистеми нафтогазової галузі: назв дій, процесів та операцій, пов'язаних із видобуванням нафти і газу; назв способів, режимів та методів виконання робочих операцій і процесів; назв властивостей, якостей предметів, явищ, процесів та назв станів.

Література:

1. Гавриш І. В. Розвиток українського наукового стилю 20-30 років ХХ століття (на матеріалі науково-технічних текстів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / Гавриш Ірина Володимирівна. – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2001. – 21 с.
2. Дорошенко С. М. Формування та розвиток української термінології нафтогазової промисловості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С. М. Дорошенко. – К., 2004. – 20 с.
3. Караванський С. Секрети української мови / С. Караванський. – 2-ге розширене вид. – Львів : БаК, 2009. – 344 с.
4. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. – 303 с.
5. Плескач В. М. Головний термінологічний стандарт / В. М. Плескач // Нові матеріали і технології в металургії та машинобудуванні. – 2009. – № 1. – С. 157–158.
6. Російсько-український словник наукової термінології : Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / В. В. Гейченко, В. М. Завірюхіна, О. О. Зеленюк [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1998. – 892 с.
7. Російсько-український словник. 500000 слів та словосполучень / за ред. В. Бусела. – К. : Ірпінськ : Перун, 2008. – 1836 с.
8. Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять : ДСТУ 3966-2009 [Чинний від 2010-07-01]. – К. : Держстандарт України, 2009. – 35 с.
9. Українська ділова мова: практичний посібник на щодень / укл. : М. Д. Гінзбург, І. О. Требульова, С. Д. Левіна, І. М. Корніловська; за ред. д-ра техн. наук, проф., акад. УНГА М. Д. Гінзбурга. – Харків : Торсінг, 2003. – 592 с.